

PETR NEJEDLÝ

Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR
oddělení vývoje jazyka

Pragmatické aspekty ve folklorní slovní zásobě*

Klíčová slova: lidová píseň, slovní zásoba, pragmatika, deiktické výrazy, deminutiva

0. Pragmatika (přesněji pragmalingvistika – na rozdíl od pragmatiky jako součásti sémiotiky) je disciplínou na pomezí sémantiky, gramatiky a sociolingvistiky, popř. psycholingvistiky. Zkoumá mj. vztah „jazykových prostředků k uživatelům a jazykovým funkcím” (Čermák 2007: 92). Tímto širokým vymezením se však také dotýká jak lexikologie, tak stylistiky.

V lexikologii je pragmatický aspekt součástí popisu lexikálního významu („v širším smyslu je celý jazyk pragmatický, protože je výtvořem lidí pro lidi” – Filipec, Čermák 1985: 69¹). Pragmatická složka lexikálního významu má účast na sémiotických vztazích (Filipec, Čermák 1985: 195)², jako je evaluativnost, preskriptivnost nebo symboličnost (Filipec, Čermák 1985: 193–196)³. Při jejich vyjadřování se uplatňují významové rysy, např. rys asocia-

* Příspěvek vznikl jako součást grantového projektu Česká slovní zásoba v období humanismu a baroka: vývojové aspekty (program GA ČR, č. 406/10/1165) a zároveň v rámci činnosti Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny (program MŠMT Centra základního výzkumu, č. LC 546).

¹ Autor pasáže J. Filipec.

² Autor pasáže F. Čermák.

³ Autor pasáže F. Čermák.

ční, evokační, ideologický aj. (Filipec, Čermák 1985: 69⁴). Tyto rysy jsou zároveň „vhodným prostředkem stylistického odstínění a stylistické diferenciacie“ (Filipec, Čermák 1985: 71)⁵.

Při lexikologické analýze se zřetel k pragmatice nejčastěji uplatňuje u popisu některých slovních druhů či jejich určitých skupin (např. u partikulí, interjekcí apod., pro něž se někdy užívá termín pragmalexémy – Karlík, Nekula, Pleskalová 2002: 332⁶). U těchto lexikálních subsystémů pragmatická složka lexikálního významu dominuje. Opačným případem jsou lexikální jednotky, u nichž můžeme určitý typ pragmatického aspektu registrovat jen ve vymezených komunikačních situacích, stylech či žánrech. Jedním takovým příkladem komunikačního omezení pragmatické složky jsou folklorní texty slovanských národů. Ukážeme si to na slovní zásobě české (popř. moravské) lidové písně. Základním materiálem byly vybrané (převážně rukopisné) sbírky lidových písní z přelomu 18. a 19. století, které jejich sběratelé pořizovali ještě s osvícensky objektivistickým přístupem k venkovskému lidu a jeho slovesnosti, bez pozdější romantické idealizace či ideologizace⁷.

1. Folklorní písňové texty mají řadu specifických rysů, často společných s hudební složkou. Je to především variabilita a splývání produkce s reprodukcí: interpret písně se při kterékoli interpretaci stává zároveň jejím tvůrcem.

Píseň rovněž nemá pevné hranice: jak je pochopitelné u žánru primárně orálního, u jedné a téže písně kolísá počet strof a někdy i veršů či jejich částí (např. chybějící části strofy bývají doplněny citoslovečnými řadami motivovanými tu textem (tzv. sylabická reversibilita: *mám já jeden zámeček ček ček*), tu instrumentální dohrou (*I. Až já odsad povandruju, komupak si postěžuju*,

⁴ Autor pasáže J. Filipec. – Srov. Leechův lexikální význam ideologický (viz. Čermák 2010: 52).

⁵ Autor pasáže J. Filipec.

⁶ Autor hesla M. Nekula.

⁷ Příklady vybrány z rukopisných Písní krátkých Jana Jeníka z Bratřic (zejména rukopisy z Knihovny Národního muzea v Praze, sign. V D 6 a IV G 13), dále z rukopisných zpěvníků Antonína Francla Sýkory (Knihovna Národního muzea v Praze, sign. IV E 45) a Václava Hanky staršího (Knihovna Národního muzea v Praze, sign. I H 16) a konečně z Českých národních písní (ed. Jan Rittersberk), Praha 1825, s přihlédnutím k dalším sbírkám (např. rukopisná Quodlibetica Evermoda Jiřího Košetického, Knihovna královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. DG II 7 aj.). Protože písně se často vyskytují ve více sbírkách (tu ve stejné, tu v odlišné podobě), neuvádíme zde u písňových příkladů jejich konkrétní provenienci.

komu si stěžovat budu. 2. Stěžoval bych své panence, ona praví, že mne nechce, tradytmum tradytmum tradada.)

V písni není jednotná a jedinečná větná perspektiva; charakteristické je naopak její kolísání: uvnitř písně se střídá produktor (implicitní podavatel) s narátorem (explicitním podavatelem), popř. i s některou postavou, a to bez jakékoli patrné formální či obsahové signalizace. Obdobně se v roli adresáta střídá všeobecný adresát – receptor – s konkrétním adresátem – perceptorem – či s postavou.

Text lidové písně rovněž obsahuje četná topoi (srov. prastaré, předkřesťanské paralely přírodního a lidského světa uchované ve staročeském textu *Dřevo se listem odievá ... méčě srdce ve mdlobě* s rokokovou představou *Stojí hruška v širém poli ... pod ním se pase kůň vraný, drží ho má milá* apod.).

Konečně specifické jsou rovněž jazykové prostředky lidové písně⁸.

2. Povšimneme si dvou z nich, které obsahují pragmatický aspekt: funkci a užívání osobních, přivlastňovacích a ukazovacích zájmen a funkci a užívání deminutiv. Ve folklorních písňových textech se oba jazykové prostředky vyskytují v míře neobvykle vysoké. Je tedy zřejmé, že plní v tomto typu textů specifickou funkci.

Provedli jsme sondu v jedné z písňových sbírek⁹, která obsahuje téměř 20 tisíc slovních forem (tj. souvislých řetězců znaků), a zjistili jsme, že tvary osobního zájmena 1. osoby sg. *já* tvoří 3,2 % všech slovních forem. Nad obvyklou míru frekventovaná jsou např. rovněž zájmena *ten*, které pouze v tvarech sg.(!) tvoří 1,4 % všech slovních forem, a zájmeno *náš* ve všech tvarech paradigmatu 0,3 %. Zájmena se vyskytují jak samostatně (*všecko to krákoře ... i ten kohout; nepůjdu já skrz ten les; jak je ta láska zlá; jak se ta komůrka vodvírá; za tím Dvořákovic lesem; na še kočička mrňavá chytla ptáčka strnada*), tak pospolu v nejrůznějších kombinacích s odlišnou mírou syntaktické vázanosti (*ta na še láska bývala hezká; a ta na še jalová u božího kostela; zdalipak to skrze lidi to na še rozloučení; pod tím na ším voknem; Pánbůh nás zachovej i ty na še volky; když se mně ta láska zrušila; abych já tím knězem byl; já tou stezičkou nepůjdu*).

⁸ Srov. pro polštinu J. Bartmiński 1973.

⁹ Pracovní (pro naše účely bohatě postačující) přepis zpěvníku Václava Hanky (viz pozn. 7).

2.1. Deixe, již zájmena vyjadřují, je součástí pragmatické složky jazyka. Hojně užívání deiktických prostředků je samozřejmě rysem mluvenosti a zejména vázanosti na aktuální kontext, ale toto vysvětlení nelze na lidovou píseň aplikovat, neboť ta přes svoji otevřenost a variabilitu neplní jen funkci prostěsdělnou.

Folklorní deiktičnost slouží aktualizaci nadčasové: snadnějšímu ztotožnění kteréhokoli particpanta folklorní komunikace (expedienta, tj. interpreta, i vnímatele) s obsahem komunikátu, protože deiktické prostředky text všestranně zakotvují – spolu s hojnými *proprii* – v aktuálním čase a prostoru: odkazují na zdánlivě přítomné prostředí (*ten ovísek*, tj. „konkrétní“, „zdejší“ obilí, nikoli nějaký neurčitý kus pole v neznámém prostoru), aktuální čas (*jen ty mě, koničku, pěkně nes, dostaneš ovíška ještě dnes; já sem přišel k vám, abych řekl vám, že je dnes koleda; to pondělí po Hromnicích bude jarmark v Netolicích; šátek, co mi zaval v pátek můj rozmilý holeček*) i na důvěrně známé účastníky folklorní komunikace (*kdyby na mě hajnej přišel, on by mně vzal sekeru*, tj. odkazuje na aktuálního interpreta; obdobně o adresátovi *jen ty mě, koničku, pěkně nes*).

Deiktické prostředky tak navozují pocit důvěrnosti, naturalizovanosti na ose „domácí – cizí“. Zesilují tím jeden ze základních folklorních znaků: respekt k tradici a převědčení interpreta o vlastním kanonickém podání, o ustálenosti předváděného artefaktu.

3. Ještě zřetelnější je tato funkce u druhého typu jaz. prostředků, totiž u deminutiv. Při obdobné sondě do jejich frekvence (tentokrát jsme použili z téže sbírky menší soubor s cca 10 tisíci slovními formami) se ukázalo, že jenom deminutiva zakončená na *-ček, -čka, -čko*, (adv.) *-čku* tvořila 2,0 procenta slovních forem.

Deminutiva pojmenovávají entity příznakově malé (do lexikálního významu přistupuje sémantický rys kvantitativní: *domeček, hrádek* oproti nepříznakovým *dům, hrad*), entity příznakově expresivní (přistupuje sémantický rys kvalitativní, zvl. meliorativní nebo hypokoristický: *matička* oproti nepříznakovému *matka*) nebo entity sémanticky odlišné (tzv. formální deminutiva¹⁰: hodinová *ručička* např. i na orloji oproti lidská *ruka*). Rys kvantitati-

¹⁰ Zima 1961: 25.

vní se v některých případech sekundárně stává zároveň rysem kvalitativním (*fialinka* oproti *fiala*).

3.1. V případě deminutiv folklorních můžeme většinou vyloučit primární příznakovou malost (*vínečko* je nápoj bez ohledu na množství, *koníček* je stále dospělý kůň). Zřejmý je v mnoha případech důraz na rysu kvalitativním (*má matička je stará, můj tatíček taky*) a občas jde o kombinovaný rys kvantitativně-kvalitativní (*já husárek malý; naše kočička mrňavá chytla ptáčka strnada*). Sémantickou rozrůzněnost můžeme vyloučit zcela: vůbec totiž – možná s jednou spornou výjimkou – nezaznamenáváme formální deminutiva.

V deminutivní podobě se vyskytují nejčastěji substantiva (*koníček, okénečko, panenka, studýnka, zahrádka*). Deminutivní adjektiva jsou řidší (*Když jsem byl malůčký, malušenký*) a navíc jsou často reprezentována těmi substantivizovanými (*ta malíčká, ta je má*), neboť u adjektiv se k vyjádření expresivity běžně užívá spíše jiných slovotvorných a lexikálních prostředků než diminuce (*rozmilý pacholčku; má milá, rozmilá cestko; kočička mrňavá*). Zřídka se objevují deminutivní adverbia (*píme pivo pomaloučku, píme pivo pomalu*).

Nejsou doložena zdrobnělá slovesa, protože ta se i v běžné komunikaci podnes omezují na dětskou řeč (resp. řeč s dětmi: *spinkat* místo nepříznačného *spát* apod.)¹¹ – místo nich se v lidové písni zřídka objevují citově zabarvená slovesa citoslovečného, zvl. pak onomatopoického původu *haját, papat, bumbat, kakat* apod. (srov. *Můj milej na louce seče, pospíším za ním hrabat, až tu travičku shrabeme, budeme sladce haját*¹²; *hajej, nynej, synu malej, bud' nad otce v slibech stálej; hajej, hajej, hajej, pumperlíčku malej, hajej, hajej; piva dejte, nemeškejte, semhle mně ho přineste, huba bublá, že nebumbá*). Vzhledem k primární vázanosti těchto sloves na jazyk dětí a k dětem není divu, že mnohdy jsou tato slovesa užitá ve smyslu žertovném nebo ironickém (příznačně to platí zvl. o pojmech a kontextech skatologických: *koupil jsem tam [tj. na jarmarce] mé panence věrtel sliv, ona se jich napapala, až se celá pokakala*).

¹¹ Srov. J. Petr, M. Dokulil, M. Knappová a kol. 1986: 417 (autor oddílu V. Mejstřík).

¹² Mimo dětské vyjadřování je takové užití vzácné, srov. nezdrobnělé *ach, ta* [tj. láska] *mně vyspat nedá*.

3.2. Jak už jsme uvedli, nepředpokládáme, že velké množství deminutiv v lidových písních vyjadřují aktuálně expresivní složku významu; takto interpretovat můžeme jenom část z nich: *má milá, rozmilá cestko, ukaž mně, panenko, všecko; ani tak neidze z Rájca električka*¹³, *ako idze milá, kedz ju svrbí pička*. Mnohá jiná deminutiva můžeme jistě vysvětlit jako formální dědictví barokní a rokokové alamodové poezie, pro niž byla charakteristická snaha o zjemnělé vyjadřování a v níž hodnotíme užívání deminutiv jako jistou manýru, která slouží idealizovanému obrazu galantního světa.

Postavení deminutiv v lid. písní však není dáno pouze vlivem barokní poezie. Nápadně mnoho jich nacházíme i ve folkloru starším. O. Hostinský (1892: 36) identifikoval v humanistických kancionálech jako předlohy duchovních písní 36 nápěvů světských lidových písní, na jejichž incipity tvůrci kancionálů odkazovali. Písně pocházejí z 16., někdy již z 15. století. Z těchto 36 incipitů jich 8 obsahuje nějaké deminutivum (*Čížku, ptáčku zeleného peří; Dcerko má, chceš-li za sedláka; Sedláček z lesa jede; Stojí lipka v šírém poli; Stuo, formánku, nehýbaj; Věj, větříčku z Dunaje; Vij mi věnec, Haníčko milá; Vímt' já hájek zelený*), to je cca 5 % dochovaných slovních forem.

Také v té části staročeské poezie, u níž ve shodě s J. Lehárem (Lehár 1990: 101–111) předpokládáme dílčí folklorní vliv (tj. v nekurtoazní lyrice), je zastoupení deminutiv minimálně stejně výrazné: v 48 verších písně *Naše sestra Jana* (Lehár 1990: 254) ze začátku 15. století tvoří deminutiva 5,78% všech slovních forem, v soudobé česko-polské písní *Chci já na pannu žalovat*¹⁴ (21 veršů) 6,3 % a v 10 verších písně *A ta panna stračička* (Lehár 1990: 257) z téže doby dokonce 26 %¹⁵.

Projevuje se zde vliv estetické folklorní normy, která se řídí jednoduchou zásadou analogie, a to i na rovině slovtvorné struktury – v tomto případě vede k redukci obvyklých afixálních funkcí (stejný účinek má např. i zmíněná sylabická reversibilita).

¹³ V této mladší písní jde pravděpodobně o ono formální deminutivum – *električka* je ze slovenštiny přejaté pojmenování železnice opatřené elektromotorem, nikoli spalovacím motorem.

¹⁴ K názorům na její provenienci viz R. Jakobson 1934; P. Nejedlý 1988; J. Lehár 1990: 285.

¹⁵ Takto vysoká čísla samozřejmě nelze přeceňovat, protože jsou způsobena malým výchozím souborem (jinak řečeno, vedle těchto písní bychom jistě zachytili i takové, kde by zastoupení deminutiv bylo výrazně menší).

3.3. Deminutiva proto ve folklorních písňových textech hodnotíme jako lexikální jednotky, v nichž je redukována původní funkce expresivní. Ta nabývá – snad s výjimkou ukolébavek na straně jedné a písni škádlivých s ironickým podtextem na straně druhé – především funkci symbolickou: navozuje dojem důvěrné blízkosti a známosti. Usnadňuje tak osvojení písňových obsahů expedientem i vnímatelem a jejich vnitřní ztotožnění písňové situace s uzuálnými situacemi, v nichž se členové folklorního společenství obvykle ocitají. Svým způsobem tak deminutiva plní – stejně jako slova deiktická – sémiotickou funkci evaluativní; ovšem už nikoli na tradiční ose „dobrý – špatný“, ale na ose „domácí – cizí“.

4. Ve vyšším plánu se tak oba jazykové prostředky postupně stávají žánrovým rysem a oprostují se částečně od původních příznaků, jaké si podržují v ostatních typech komunikace. Zvl. folklorní deminutiva svým periferním postavením v lexikálním a slovtvorném systému národního jazyka na sebe soustřeďují pozornost jakožto jednotky příznakové¹⁶. Na pozadí obecné tendence k typizaci tak podporují tendenci konkretizační, která je charakteristická právě pro lidovou píseň (oproti tendenci individualizační, uplatňující se v krásné literatuře a také třeba v kramářské písni).

Rozhodně však deminutiva nevypovídají o idyličnosti folklorního světa, jak se to traktuje od období romantismu občas až podnes (srov. Erben 1937: 8–9). Např. výrazným nepochopením lidové písně byly v 19. století obrozenské ohlasy a sběratelské aktivity, které vědomě a cíleně zkreslovaly obsah i formu lidové písně ve jménu národní a mravní čistoty (srov. např. vymycování vulgarismů nebo příliš jednoznačných sexuálních symbolů – viz např. Jeníkovo *Sral, sral, sral, trávy se držel* nahrazené u Erbena nelogickým *Smál se, smál, ...*)¹⁷. V druhé polovině 20. století pak státní ingerence do folklorní tvorby vedla dokonce k ideologicky motivovaným parafrázím, které přejaly vnější prostředky lidové písně, aby je využily pro funkci agitační (srov. *oře tam můj syneček v košulence modré, vesele si zpívá, koničky má dobré. ... traktor jede po poli, syneček si zpívá, na milou svazačku pěk-*

¹⁶ Důraz na detail patří k základním stavebním prvkům folkloru, viz J. Mukafovský 1971.

¹⁷ Tyto postoje přetrvávaly i v 20. století – srov. volání po „dokonalosti lidových písní“ (Doležel 1949).

ně se usmívá)¹⁸, ale byly při životě udržovány jen uměle, bez potřebné spon-tánní recepce.

Bibliografie

- BARTMIŇSKI J., 1973, *O jazyku folkloru*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: PAN.
- ČERMÁK F., 2007, *Jazyk a jazykověda*, Praha: Karolinum.
- ČERMÁK F., 2010, *Lexikon a sémantika*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- DOLEŽEL P., 1949, O čistotu nářečí v lidové písni, *Malovaný kraj* 4, s. 85–86.
- ERBEN K. J., 1937, *Prostonárodní české písně a říkadla* (ed. J. Horák), Praha: Evrop-ský literární klub.
- FILIPEC J., ČERMÁK F., 1985, *Česká lexikologie*, Praha: Academia.
- HOSTINSKÝ O., 1892, *36 nápisů světských českého lidu z XVI. století*, Praha: F. Ši-máček.
- JAKOBSON R., 1934, Slezsko-polská cantilena inhonesta ze začátku XV. století, *Náro-dopisný věstník československý* 27, s. 56–84.
- KARLÍK P., NEKULA M., PLESKALOVÁ J. (eds.), 2002, *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- LEHÁR J., 1990, *Česká středověká lyrika*, Praha: Vyšehrad.
- MUKAŘOVSKÝ J., 1971, Detail jako základní sémantická kategorie v lidovém umění, in: *Studie z estetiky*, Praha: Československý spisovatel, s. 291–311.
- NEJEDLÝ P., 1988, Staročeská nebo staropolská píseň z poč. 15. stol.? *Listy filologic-ké III*, s. 8–11.
- PETR J., DOKULIL M., KNAPPOVÁ M. A KOL., 1986, *Mluvnice češtiny* 3, Praha: Academia.
- ZIMA J., 1961, *Expresivita slova v současné češtině*, Praha: Nakladatelství ČSAV.

Pragmatic aspects in the lexicon of the folk song

(s u m m a r y)

The pragmatic aspect of lexical meaning can have a specific function in some lexical units; e. g. the excessive use of both demonstrative verbs and diminutives is a characteristic feature of the Czech (or Moravian) folk song. The function of the pragmatic part of their lexical meaning is – in comparison with other texts – modified: these linguistic components function primarily as a signal of the genre itself.

¹⁸ Píseň vznikla v 50. letech 20. století v jednotném zemědělském družstvu v Jano-vě na Svitavsku.